

Farkas Gábor Farkas (Budapest)

Dudith András és Jethro Tull

Az első nyom

Már régen szerettem volna rendet tenni a pincében, kiszórni mindenféle kacatot, megválni az egyetemi, majd a könyvtárosi életem során felgyülemlett sok vacaktól: fénymásolatok, különnyomatok, jegyzetek heverték papírdobozokban, hogy már nem férünk el tőlük. Az egyik doboz alján igen régi fecniket találtam, elavult technológiával készült fénymásolatokat, melyeken jóformán minden olvashatatlanná vált negyedszázad elteltével. Hezitálás nélkül dobtam a szemétkosárba, de az utolsó két lapon nehezen, de mégis olvasható szöveget leltem.

1988 tavaszán a kassai levéltárban dolgoztunk olvasmánytörténeti források után kutatva, amikor egy érdekes írásra lettünk figyelmesek. Nem is értettük, hogy miért került oda a Schwarzenbach-gyűjtemény dobozai közé, ugyanis valaki még a 17. században kijegyzetelt egy bírósági tárgyalásról készült jegyzőkönyvet. Az egykori másoló figyelmét valószínűleg a jegyzőkönyv tartalma kelthette fel, mivel műfajától eltérően ez egy igen szórakoztató per lehetett. Zsolnai András városi jegyző Keviczky János kassai főbíró szidalmazta 1648. január egyik hideg szombatján a Szent Erzsébet-székesegyház előtt, kalapját a hóba vágva ekképpen üvöltött az arra haladó előljáróra: „Így vér meg az Isten, beste kurva fia, pernahájder huzó-vonyó, ördög fia!”, melyet tanúsított több tiszteleltre méltó polgár is, akit a pörre megidéztek. Az nem derült ki, hogy Keviczky mivel érdemelte ki mindezt, de bosszúja – a természet rideg számításaként – nem maradhatott el: pár hónappal később, április 18-án az ő jelenlétében írták össze szegény Zsolnai javait, köztük pár vagyontárgynak tartott könyvét is. Az elhunyt Kata nevű lánya egy német nyelvű zsolnároskönyv és egy evangélium mellett Cicero valamelyik kiadását örökölhette meg édesapjától, amit a jegyző feltehetően külföldi peregrinációja közben vásárolhatott meg évtizedekkel korábban. Mivel ezek a kötetek már a 17. század közepén is siralmas állapotban voltak az összeírók szerint, így maga Zsolnai is olcsón juthatott hozzájuk európai vándorlása során. Franz Schwarzenbach szenátor szigorúan nézett le ránk a kutatóterem faláról, de a szemében ott bujkált a pajkosság: nem volt szíve kidobni 1760-ban ezt a jegyzetet, mikor a kassai városi levéltárat rendezte. Talán így akart történelmi igazságot szolgáltatni ennek a szegény jegyzőnek.

A másik fénymásolat-töredék egy sokkal korábbi kéziratról készült és pár szón kívül mást már alig lehetett elolvasni 2015-ben: „Tandem hanc vitam laboriosam derelinquens, mortuus in Hungaria die 4 Decembris 1574”. Végül ezt a küzdelmes életet hátrahagyva meghalt Magyarországon 1574. december 4-én. Egy másik kézzel odafirkantották alá: nequiquam, hiába, haszontalanul. Jozef K. (aki már akkor is a kassai levéltár igazgatója volt) magyarul fordult hozzánk – miután kinevette magát a Zsolnairól szóló jegyzőkönyvrészleten –, hogy ki kellene deríteni, kiről szólhat ez a beírás. Azt mondta, hogy neki nincsen erre tippje, s különben is fáj a feje a másolástól, mivel egy szűk, ablaktalan helyiségben volt felállítva a gép – 1988-at írunk –, és csak az igazgató használhatta a működése során iszonyatos bűzt termelő masinát. Nyilvánvalóan olyasvalakiről szólt ez a rövid bejegyzés, aki 1574 decemberében hunyt el Kassán. Hogy miért gondolta azt másvalaki, hogy ez az illető haszontalanul töltötte el a ráért időt, meg sem próbáltuk kitalálni.

Ám huszonhét évvel később az időpont egyből felkeltette a figyelmemet. Nyilvánvalóan sokan halhattak meg 1574. december 4-én Európában, és a sírásóknak is akadhatott elég dolga Kassán az év végéhez közeledve. De ilyen pontos dátum egyedül csak egy emberre vonatkozott, akit ismerhettem: Nikolausz Kopernikusz tanítványára, a tragikus sorsú Georg Joachim Rheticus matematikusra. A szakirodalom jó egy évszázada adós annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy a sokak szerint fekete mágiával is foglalkozó tudós kalandor mit (vagy kit) keresett Kassán élete utolsó heteiben-hónapjaiban.

A levél

Pár nappal később egy furcsa levelet kaptam Gwen Gingerbread harvardi professzortól, akivel már régóta levelezésben álltam régi könyvek és Kopernikusz ügyeiben. Azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy egy bizonyos angol úr nemrégén előkerült 16. századi naplójában magyar nyelvű szövegrészek is olvashatók, különleges szerkesztésekkel, ábrákkal díszítve, és lefordítanám-e neki ezeket, segítve a textus értelmezését, illetve a későbbi sajtó alá rendezését. Leveléhez mellékelte a digitalizált képeket azzal a megjegyzéssel, hogy a kézirat provenienciája is meglehetősen zavaros. Ugyanis a legutolsó tulajdonosa egy aberdeeni bibliofiltől kapta ajándékba néhány évtizeddel ezelőtt, akinek a családja már évszázadok óta komoly múkincsgyűjteménnyel rendelkezett a Skót-felföldön. Végül ez a mostani tulajdonosa – annyit árult el róla, hogy jól menő antikváriuma van Londonban, és főként tudománytörténeti ritkaságokra specializálódott – egykori alma materének, az oxfordi St. John College-nak adományozta a kötetet 2015 nyarán. Az adományozó egyben azt is közölte, hogy a kézirat szerzője a College első hallgatói közé tartozott az 1550-es években és jó barátja volt Edmund Campion jezsuita atyának. Gingerbread szerint a napló kötéstábláján olvasható rövidítés feloldása ez lenne: „J(ethro) T(ull) 1595”.

Természetesen azt hittem, hogy ez egy rossz vicc, bár egy 80 év feletti amerikai professzortól nyilván nem ezt várja elsősorban az ember. Rögtön írtam neki egy e-mailt, hogy ez a híres angol rockzenekar lenne? Mire azonnal érkezett a döbrent válasz: „Milyen zenekar? Ő egy angol matematikus a 16. századból!” Elszégyelltem magam tudatlanságom miatt. A Google-nak hála, fent van ennek az oxfordi kollégiumnak a története William Henry Stevenson tollából, melynek címe: *The Early History of St. John's College* (Oxford, 1939). Megörülve a találatnak, azon nyomban a kollégium kezdeti évtizedeihez „lapoztam”. Valóban Jethro Tullnak, az 1674-ben született és 1741-ben meghalt agronómusnak – akiről Ian Anderson együttese a nevét kapta 1968-ban – üknagyapja volt a kézirat szerzője (a keresztségben ő is a Jethro nevet kapta 1540-ben), Oxfordban tanult, és jó barátja volt a fent említett vértanú jezsuitának. A következő történetet részint az ő naplójából, részint Howard Montagu Colvin eddig még nem publikált gyűjtéséből – melyet a St. John College könyvtárában őriznek letétként – állítottam össze. Özvegyének, Mrs. Colvinnak ezúton mondok köszönetet, hogy önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta férje jegyzeteit és kutatási eredményeit.

Egy hiányos életrajz

Jethro Tull 1540-ben született Boars Hillben (Oxfordtól pár kilométerre). Szüleit korán elvesztette, de anyai nagybátyja – egy meg nem nevezett kanonok – támogatta, s valószínűleg neki köszönhette oxfordi tanulmányait is. 1565-ben jelent meg első ismert munkája, jegyzeteket írt Johannes de Sacrobosco *De sphaera mundi* című művéhez. Ezután két évtizedig Európát járta be keresztül-kasul, felbukkant Párizsban, Rómában, Strasbourgban, Prágában és Bécsben, majd Krakkóban volt található 1572 végén. Úgy tűnik, hogy Dudith András meghívására érkezett, és együtt figyelték meg a szupernóva fellobbanását, illetve elhalványulását a következő hónapokban. Mire kitavaszkodott, elkészült traktátusa (*De stella nova*) első szövegváltozata is, amit egészen az év végéig csiszolgatott.

Dudith vendégként komoly levelezésbe kezdett európai tudósokkal az új, égi jelenségről: Michael Maestlin, Thaddaeus Hagecius, Kaspar Peucer, Johannes Praetorius és Tycho Brahe szerepelt a címzettek között. Az első szövegváltozatban még egyetértett Dudithcsal az új csillag isteni csodaként való értelmezésében, ám az év végén a naplójában módosított álláspontján. Az 1572-es szupernóvát egy létező égi objektumként határozta meg, ami felülírta az addig érvényesnek tartott arisztotelészi kozmosz törvényeit. Tull úgy gondolta, hogy csak így válhat lehetővé a *létező* univerzum *valódi* megismerése. A később sajtó alá kerülő szövegében az 1572-es szupernóva már nem csupán egy égi jel – meg is korholta az olvasókhöz írt előszavában a boldond asztrológusokat és más, jó szándékú laikus csillagvizsgálókat a mindenféle örült és hamis interpretációikért –, hanem egy figyelmeztetés arra, hogy az igazi tudós egyetlenegy, de nemes

feladata tulajdonképpen a körülöttünk lévő világban elrejtett jelek megtalálása és azok helyes értelmezése.

Tull naplójából kiderült, hogy az angol matematikus 1574 októberében érkezett Kassára, s Dudith pár héttel később csatlakozott hozzá. Ezt megelőzően, immár közel másfél éve egy új, a ptolemaioszi és a kopernikuszi rendszertől alapvetően eltérő kozmosz elméletén dolgoztak együtt a magyar humanistával Boroszlóban. Úgy tűnik, hogy az új csillag megjelenése adta meg a végső lökést Tullnak, hogy újragondolja a geo- és heliocentrikus modell hibáit, és helyettük egy egészen másikkal álljon elő. Miért hagyott ott mindent hirtelen és kerekedett útra, félbeszakítva Dudithcsal a közös munkát? A válasz nagyon egyszerű: Rheticusszal, Kopernikusz egyetlen tanítványával kívánt találkozni és megbeszélni vele az univerzum új elméletét. Mint azt már tudjuk: elkésett, mire találkoztak, addigra Rheticus ágynak esett, és a napló tanúsága szerint néhány nap múlva meg is halt. Tull feljegyzése szerint ez december 4-én következett be. Összehasonlítva a naplóban lévő kézírását az 1988-ban keletkezett fénymásolaton szereplőjével, megnyugtatóan állíthatjuk, hogy az iraton is az angol matematikus bejegyzése szerepel, mintegy hitelesítve, hogy Rheticus meghalt. És maga Dudith András írta Tull megjegyzése alá, hogy „nequiquam”. Vagyis nem sikerült Rheticust meggyőzni a kopernikuszi rendszer hibáiról.

A napló további részében Tull részletesen kifejtette, hogy mire jutottak Dudithcsal és egy fiatal sziléziai matematikussal, Paul Wittichhel. Mind a hárman azon az állásponton voltak, hogy sem a ptolemaioszi, sem a kopernikuszi rendszer modellje nem ad magyarázatot minden kérdésre, ennek megfelelően újat kell kidolgozni. Wittich dobta be azt az ötletet, hogy Martianus Capella 5. századi író geostatikus rendszerét (amelyben a Nap ugyan a Föld körül kering, de az úgynevezett belső bolygók, tehát a Merkúr és a Vénusz nemcsak a Föld, hanem a Nap körül is körpályán halad) kellene újra felhasználni. Ezt a kozmológiai rendszert, pontosabban annak sematikus rajzát Valentin Naboth német matematikus és asztrológus közölte is egy évvel előbb, 1573-ban megjelent könyvében. Tull és Dudith ezzel nem teljesen értett egyet. Bár ez a rendszer már jobban modellezte a megfigyelt égi mozgásokat, de nem adott tökéletes választ az összes kérdésre. Ahogyan Tull fogalmazott: „minden kérdésnek és válasznak érvényesnek kell lennie a Földön és az égen is”.

Kiszakított évek

Ezután sok minden hiányzik a naplóból. Pár oldalt ugyan durván kiszakítottak, de az előző évekhez képest mindenképpen kevés feljegyzés születhetett. Tull még pár évet Sziléziában tartózkodhatott, de később többször is megfordult a prágai udvarban és Ven szigetén, Tycho Brahe csillagdájában az 1570-es évek végén, és az 1580-as évek elején. Mikor és legfőképpen miért tanulhatott meg magyarul? A naplója közepén magyarul emlékezett meg erről: még Boroszlóban ismerkedett meg a nyelvvel, s homályosan szóba hozott egy hosszúra nyúlt magyarországi utazást, ami magában foglalta Felső-Magyarországot, Erdély egyes városait és néhány hódoltsági települést is. Ironikusan megjegyezte, hogy bár sok nyelvet elsajátított élete során (naplójában a latin, az ógörög és a héber mellett a franciát, a németet, az olaszt, a spanyolt és a lengyelt említette meg), mégis majdnem beletört a bicskája a magyarba, s csak jó nyelvtanárainak (itt kiemelte Dudithot) köszönhette az előrehaladást. Tull túlságosan szerényen fogalmazott, szövegei jól szerkesztettek, zamatosak, rengeteg ma már elhalványult, elfeledett nyelvi fordulatot tartalmaznak. Tulajdonképpen *túl* jóra sikerült.

És most jön az egyik legnagyobb tévedésem. Jobban megnézve a napló magyar szövegrészeit: ezeket biztosan nem Jethro Tull írta! Az Oxfordból pár héttel később megkapott újabb digitális képek (ezek Tull-autográfokról készült fájlok voltak) azt támasztották alá, hogy a magyar részeket olyasvalaki írta, aki azt szeretne volna, hogy a napló olvasója Tullnak tulajdonítsa ezeket a magyar nyelvű vendégszövegeket. Ugyanis a napló angol nyelvű részeiben – és ezeket valóban az angol matematikus írta – a leghalványabb utalás sincs arra vonatkozóan, hogy Jethro Tull megtanult volna valaha bármilyen szinten is magyarul, és a kéziratban látható szerkesztések és a hozzájuk fűződő magyarázatok az ő munkái lettek volna. Viszont a kötet végén találunk egy

beírást a belső kötéstáblán: „Bathory uramhoz való buzgóságból köttette bé Paulus Forro de Haporthon” és egy helynevet, illetve egy évszámot „Cracovia 1595”. Ez alapján biztosnak látszik, hogy a kéziratokat a magyar történetíró köttette össze Báthory András bíboros kérésére, amikor Krakóban tartózkodott. És ha jobban megnézzük a magyar nyelvű szövegrészeket, akkor felismerjük benne Háportoni Forró Pál kézírását.

Mi oka lett volna erre a remek Curtius Rufus-fordítónak? Ha alaposabban szemügyre vesszük a magyar nyelvű részeket és szerkesztésekhez fűzött magyarázatokat, akkor máris világossá válik. Dudith – ellentétben az angol matematikussal – úgy gondolta, hogy a platóni kör ideáján keresztül egészen más pályán futnak az égitesteknek. A magyar humanista a Tycho Brahétól megszerzett mérési adatsorokat felhasználva – amelyeket alapvetően Tullnak köszönhetett – 1588 végére úgy gondolta (túllépve a ptolemaioszi, a kopernikuszi és a tychói rendszeren), hogy az égitestek egy ellipszis pályán mozognak, amelynek az egyik gyújtópontjában a Nap áll. Ezt a teóriát két évtizeddel később, 1609-ben Johann Kepler első törvényeként ismerte meg a művelt világ. Forró Pál nem csinált egyebet, mint 18 éves ifjúként (utánozva Tull kézírását) beírta magyarul az angol matematikus hátrahagyott naplójának üres részeibe Dudith kéziratban fennmaradt szerkesztéseit és a hozzájuk fűzött magyarázatait. Mivel pár hónappal később, 1589 februárjában Dudith örökre lehunyta szemét, Forró nyilvánvalóan el akarta rejteni a kortársak számára igen merész gondolatokat. A könyvtestet pár évvel később szétbontatta Krakóban, és egy ügyes kezű mesterrel újraköttette úgy, hogy a felületes szemlélő számára egy személy által írt naplónak tűnjön ez a kézirat. Ezután Forró Pál őrizte a kötetet egészen a végzetes skóciai útjáig. A magyar író ugyanis 1625 tavaszán szállt partra Dovernél, és néhány hónapot Londonban töltött. Majd állítólag valaki Skóciába hívta, hogy segítsen egy rejtélyes kassai domonkos kódex megfejtésében. Ám Forró ezúttal elhagyta a szerencséje, Edinburgh közelében egy Peebles nevű településnél rablók támadták meg, kifosztották, és halálosan megsebesítették. A gyilkosokat fellógatták egy héttel később, és a náluk megtalált napló egy környékbeli kereskedőhöz került. Tőle vásárolhatta meg a rejtélyes skót műgyűjtő egyik öse, valamikor a 18. század elején.

Ravaszdi Shakespeare

Sokáig az idősebb Jan Massys (Matsys) művének tartották az *Örömteli találkozás* fantáziacímű olajfestményt, amit a stockholmi Nationalmuseumban őriznek. Ám Dominik Baker-Smith nagyszerű könyvében (*Between Dream and Nature: Essays on Utopia and Dystopia*) közel három évtizede megpendítette, hogy ez a kép sokkal később, már a flamand mester halála (1575) után készült, s minden bizonnyal a szintén Jan keresztnevet viselő fia festette. Az ifjabb Massys 1580–1590 között Oxfordban élt, és a fennmaradt pár festményén életörömtől duzzadó, sörtől kipirult angol alakokat láthatunk – meglepő módon – flamand öltözékben és környezetben. Erre Baker-Smith szerint talán az lehet a magyarázat, hogy az angol szereplőket (utalva Morus Tamás kancellárra) a ködös Albion helyett Seholországba helyezte el, kiemelve a valóság keserűsége és az elképzelt világ gyönyöre közötti feloldhatatlan ellentétet. A fennmaradt öt festmény közül ez az egyetlen, amiről biztosan tudjuk, hogy Oxfordban készült a bal alsó sarokban olvasható írás szerint (OXONIA AD MDXC JM).

John Dixon Hunt korábbi munkájának (*Garden and Grove: the Italian Renaissance Garden in the English Imagination, 1550–1750*) bevezető tanulmányában megemlítette futólag, hogy az ifjabb Massys e festményén talán azonosítható a két férfi (addig allegorikusnak hitt) figurája: az egyik Jethro Tull lenne, az 1600-ban nyomtalanul eltűnt matematikus, a másik pedig az „elvezett éveiben” Oxfordban megbújó William Shakespeare. Tull azonosításában a fuvola segítette Huntot, mivel a fennmaradt oxfordi feljegyzések mindegyike kitért arra, hogy a 16. század végi angol matematikus mesterien bánt a fuvolával és sehová sem ment el nélküle. Az olajfestmény hátulján Massys kezével a következő szöveg olvasható: „Viventis potuit M ora Magistri Guilelmi mentem non potuit pingere docta manus M”, vagyis M(assys) képes volt lerajzolni Vilmos magiszter arcát, de hozzáértő keze nem tudta lerajzolni szellemét. Tehát a flamand szár-

mazású festő tisztában volt az Erzsébet-kori angol drámaíró tehetségével 1590-ben. Ez egyben magyarázat is lehet az évszázadok óta vitatott kérdésre: ugyan hol töltötte idejét Shakespeare az orvvadászata és az első londoni fellépése (1585–1592) között? A válasz egyszerű: magiszteri fokozatot szerzett Oxfordban huszonnégy éves korában. Két évvel később már Londonban találjuk mint kezdő színészt és drámaírót. Ez egyben megnyugtatóan cáfolja azt a hamis állítást is, miszerint Shakespeare egy műveletlen, iskolázatlan vidéki ripacs lett volna, aki nem írhatta meg az angol irodalom gyöngyszemei közé tartozó drámákat.

Ifj. Jan Massys: *Jethro Tull és Vilmos magiszter egy oxfordi mulatságon* (1590)

Végjáték

De mi történhetett Jethro Tull matematikussal Boroszlóból való távozása után? Innentől már csak találgatni tudunk. Az biztos, hogy még 1584-ben megismerkedett Giordano Brunóval a Magdalen College egyik rendezvényén (John Florio olasz származású nyelvész mutatta be őket egymásnak), majd innen Londonba utazott hirtelen, nem tudni, hogy miért. Ám 1590-ben Tull részt vett egy botrányba fulladt mulatságon (talán erről szól az ifjabb Massys festménye) Oxfordban, minek következtében – a St. John College évkönyvében csak egy szűkszavú beírás olvasható erről – nemkívánatos személlyé vált az egyetemi városban. Ezután egyre zavarosabban alakult a történet. Míg egy levél szerint (amelyet Thomas Digges angol matematikus írt Tycho Brahének 1593-ban) elhajózott Amerikába, addig egy korabeli följegyzésben – William Camden történész *Annales*-kiegészítésében – azt híresztelték, hogy Japánt kereste fel. Egy szó, mint száz, Antonio Santorio érsek emlékezett meg róla legutoljára: Tull részt vett ugyanis Bruno kivégzésén 1600 februárjában. Az érsek pontosan felsorolta, hogy kik is álltak ott azon a végzetes napon a Campo de' Fiori kövezetén. Utána Jethro Tull nyomtalanul eltűnt, senki nem beszélt róla többet, senki sem idézett a műveiből. Mindenki elfelejtette.